

УДК 343.14

МЕТА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ДОКАЗУВАННЯ

Вапнярчук В.В., к. ю. н., доцент
кафедри кримінального процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті дається загальна характеристика сутності мети кримінального процесуального доказування. Критично розглядаються основні підходи до розуміння цього поняття в науці кримінального процесу. На підставі історичного екскурсу в історію розвитку поглядів щодо функціональної і сутнісної характеристики «істини» в науці кримінального процесу виділяються основні теорії істини. На підставі комплексного аналізу вказаних теорій запропоноване власне бачення істини в сучасному кримінальному процесі.

Ключові слова: мета кримінального процесуального доказування, абсолютна істина, матеріальна істина, відносна істина, об'єктивна істина, формальна (процесуальна) істина, конвенційна істина.

В статье дается общая характеристика сущности цели уголовного процессуального доказывания. Критически рассматриваются основные подходы к пониманию этого понятия в науке уголовного процесса. На основании исторического экскурса в историю развития взглядов по функциональной и сущностной характеристике «истины» в науке уголовного процесса, выделяются основные теории истины. На основании комплексного анализа указанных теорий предложено собственное видение истины в современном уголовном процессе.

Ключевые слова: цель уголовного процессуального доказывания, абсолютная истина, материальная истина, относительная истина, объективная истина, формальная (процесуальная) истина, конвенционная истина.

Вапнярчук В.В. THE PURPOSE OF CRIMINAL PROCEDURE EVIDENCE

In the article the general characteristics of the essence purpose of criminal procedural proof. Critically reviews the main approaches to the understanding of this concept in the science of criminal proceedings. Based on historical excursion into the history of views on functional and essential characteristics of «truth» in the science of criminal proceedings, highlights the major theories of truth. Based on a comprehensive analysis of these theories proposed his own vision of truth in modern criminal proceedings.

Key words: purpose of the criminal procedure proof, absolute truth, material truth, relative truth, objective truth, formal (procedural) truth, truth of the convention.

Актуальність статті. Розвиток науки вітчизняного кримінального процесу спонукає до необхідності дослідження та перегляду традиційних наукових поглядів щодо окремих особливостей кримінального процесуального доказування. Особливої актуальності вирішення цього питання набуло у зв'язку із набранням чинності нового КПК України, в якому запропоновані дещо інші новітні підходи до розуміння сутності та порядку здійснення кримінального процесуального доказування. Дослідження ж сутності мети кримінального процесуального доказування є визначальним для належного здійснення доказової діяльності її суб'єктами. Саме цими обставинами пояснюється необхідність написання цієї статті, її логіка та зміст.

Викладення основного матеріалу. Інтерес до вирішення питання: «Що є метою кримінального процесуального доказування?» існував завжди і не згасає зараз. Майже всі дослідники, шукаючи на нього відповідь, звертаються до аналізу поняття «істини». І це зрозуміло, оскільки кримінальна процесуальна діяльність за своєю сутністю є діяльністю гносеологічною, а метою будь-якої пізнавальної діяльності,

як стверджується у філософській науці, є встановлення саме істини, під якою розуміється достовірне знання, що правильно відображає реальну дійсність у свідомості людей [1, с. 50]. Таким чином, у кримінальній процесуальній науці був зроблений (а також висловлюється й зараз) майже безальтернативний висновок про те, що метою кримінальної процесуальної діяльності є встановлення істини.

Як свідчить аналіз наукової літератури, пошуки розуміння сутності істини в кримінальному процесуальному доказуванні тривали досить давно й продовжують викликати дискусії серед процесуалістів і зараз. У різні періоди часу і в різному обсязі на таке розуміння впливали різноманітні філософські концепції істини [2, с. 185–192].

Варто відзначити, що в дорадянський період розвитку кримінального процесу відомі вчені відзначали, що змагальна форма кримінального процесу, яка по суті була введена Статутом кримінального судочинства 1864 року, багато в чому є несумісною з вимогами досягнення об'єктивної (матеріальної) істини, оскільки остання є проявом публічного начала, що більше притаманно для розшукового (інквізиційного) процесу.

Так, Л.Е. Владіміров вважав, що суд повної достовірності знань у справі встановити не може, а здатен лише досягнути більш-менш високого ступеня ймовірності. Фактичної достовірності не існує об'єктивно, вона є лише певний стан нашого переконання [3, с. 99].

У радянський час, виходячи із розуміння суто публічного характеру кримінального судочинства, єдино вірною визнавалася теорія об'єктивної істини. Її теоретичною базою була гносеологія діалектичного матеріалізму, яка дозволила зробити висновки про те, що радянський слідчий і суд спроможні в кожній кримінальній справі встановити обставини скоєного злочину в точній відповідності з дійсністю. Суперечки щодо розуміння сутності істини в той час зводилися до аналізу висловлюваних думок щодо її характеру (як правило, шляхом вказівки того чи іншого прикметника перед словом істина):

а) як абсолютної (як суми окремих істин, кожна з яких є відносною). Такі погляди висловлювалися в 30–50-х рр. минулого сторіччя С.А. Голунським, І.Д. Перловим, Р.Д. Рахуним, М.С. Строговичем. Прихильники абсолютної істини вважали, що в кримінальному процесі, у кожній кримінальній справі може бути встановлена абсолютна істина і що жодних перешкод для цього не існує. Якщо ж істина не знайдена, якщо злочин не розкритий і злочинець не викритий..., значить, слідство і суд не справились зі своїм завданням, допустили серйозне порушення законності [4, с. 329]. На наш погляд, розуміння сутності істини, яка встановлюється в кримінальному провадженні як абсолютної, було помилковим. З філософії відомо, що прагнення до абсолюту має безкінечний характер. У кримінальному ж процесі введення категорії абсолютної істини стосовно процесу доказування обставин вчиненого злочину є досить сумнівним. Якщо певний суб'єкт доказування буде вважати зібраний доказовий матеріал та своє бачення обставин справи як абсолютно вірне і не зважатиме на позиції інших суб'єктів доказування, то це може призвести до серйозних «перекосів» при здійсненні кримінального провадження і, як наслідок, до прийняття незаконного рішення;

б) як матеріальної, під якою розумілася вимога щодо правильного, справедливого вирішення кримінальної справи, прийняття судом рішення, що ґрунтується на пізнанні фактів, які мали місце в дійсності [5; 6]. Матеріальна істина розцінювалася як найвищий ступінь суб'єктивної впевненості в справедливості прийнятого рішення. Однак визначення істини як матеріальної викли-

кало різку критику окремих правників, для яких важливо було встановити, яка природа матеріальної істини у визначенні ступеня пізнання фактів і яке її співвідношення з об'єктивною істиною. М.С. Строгович у своїх ранніх роботах, присвячених цій темі, не поспішав ототожнювати матеріальну та об'єктивну істини: «Одна справа – поняття істини, інша справа – поняття достовірності, яку ми в ній маємо, а вона в і д н о с н а (розрядка – М.С. Строговича) і ми її виявляємо, коли є погодження між нашими думками і фактами фізичного чи морального порядку, які ми бажаємо пізнати» [5, с. 96]. Хоча пізніше він же зазначав: «Матеріальною істиною в кримінальному процесі називається повна і точна відповідність об'єктивній дійсності висновків слідства і суду про обставини справи, яка розслідується та вирішується, про винуватість чи невинуватість притягнутих до кримінальної відповідальності осіб... Матеріальна істина – це об'єктивна істина» [4, с. 167]. На нашу думку, у введенні поняття матеріальної істини, яке, по суті, ототожнювалося з поняттям об'єктивної, ніякої необхідності не було. Більш того, незрозумілим було й вживання терміну «матеріальна». Адже виникає питання, яка природа цієї матерії. Можна припустити, що прихильники цієї істини під «матеріальною» розуміли відповідність певним об'єктивним обставинам (матерії дійсності), тобто знову ж вважали її ідентичною істині об'єктивній;

в) як відносної. Така позиція переважала в 70–90-х рр. ХХ сторіччя. Так, автори «Теорії доказів у радянському кримінальному процесі» відзначали, що досягнута в кримінальному процесі істина не може характеризуватися як істина абсолютна в силу її неповноти, обмеженості [7, с. 56].

З початку 90-х рр. і до нашого часу в науковій літературі висловлювалися різні погляди на проблематику істини в кримінальному процесі. Як щодо підтримки ідей своїх попередників, зокрема збереження теорії об'єктивної істини як монополярного методологічного начала в кримінально-процесуальному доказуванні, так і щодо можливої відмови від цієї категорії в науці кримінального процесу взагалі. Прихильники відмови від категорії «істина» (під якою, по суті, розуміється та ж об'єктивна істина) відзначають, що ця ідея властива постмодернізму у філософії, який проголосив тезис неможливості існування істини як такої [8, с. 21]. На думку Н. Подольного, відмова від істини як універсальної цінності обумовлена й тим, що прагнення до істини в рамках кримінального процесу не завжди забезпечувало справжнє її досягнення і часто поверталось злом як для окремих

людей, так і для суспільства в цілому. Можна навіть говорити про те, що сама вимога пошуку істини підштовхувала окремих слідчих, прокурорів і суддів до аморальних дій – примушування невинуватих людей до самообмови, використання методів фізичного і психічного насильства [9, с. 49]. Однак тут знову ж потрібно зауважити, що мова йде про істину в розумінні її як об'єктивної.

Історичний екскурс в історію розвитку поглядів щодо функціональної і сутнісної характеристики категорії «істина» в науці кримінального процесу дає можливість виділити основні теорії, комплексний аналіз яких, на нашу думку, дасть можливість сформулювати власне бачення істини в сучасному кримінальному процесі.

Теорія об'єктивної істини. Ця теорія, як ми вже вище відзначали, досить довгий час вважалася єдиною вірною й зараз продовжує займати панівне становище у вітчизняній науці кримінального процесу. Своєю появою та стійким існуванням вона повинна завдячувати класичній концепції істини, а також марксистсько-ленінській гносеології і теорії пізнання діалектичного матеріалізму. На думку прихильників цієї теорії, під об'єктивною істиною розуміється такий зміст знань, який вірно відображає об'єктивну дійсність і не залежить від суб'єкта пізнання. Встановити об'єктивну істину в кримінальному процесі означає пізнати всі обставини, які мають бути встановлені в кримінальному провадженні, у відповідності з тим, як вони мали місце в дійсності.

Критеріями істинності отриманих знань, згідно з марксистсько-ленінською філософією, є практика у вигляді двох основних форм: а) безпосередньої – у вигляді процесуальних дій, спрямованих на збирання, перевірку і оцінку доказів, за допомогою яких встановлюється істинність висновків щодо обставин кримінальної справи; б) опосередкованої – у вигляді узагальненої попередньої практики, вираженої в положеннях наук кримінального процесу, криміналістики, в професійному і загальножиттєвому досвіді.

Однак, на наш погляд, ця теорія не зовсім відповідає ні окремим положенням чинного кримінального процесуального законодавства, ні тим пропозиціям, які висловлені наукою кримінального процесу щодо введення нових інститутів. Так, як справедливо відзначає П.А. Лупінська з цього приводу, очевидно, що принцип презумпції невинуватості та правила, які з нього випливають (право обвинуваченого на мовчання, право не свідчити проти себе або близьких родичів, інші випадки звільнення осіб від дачі показань) можуть служити об'єктивною перпоною для встановлення обставин спра-

ви. Встановлюючи право на імунітет свідка, законодавець явно віддає перевагу охороні цінностей, що лежать в основі цього імунітету (презумпція невинуватості, збереження родинних стосунків тощо), перед встановленням істини будь-якими засобами. Суттєвою гарантією прав обвинуваченого і в той же час перешкодою на шляху встановлення істини також є і закріплене правило про недопустимі докази [10, с. 98]. Однак найбільш очевидним протиріччям з теорією об'єктивної істини у вітчизняному кримінальному процесі є передбачені чинним законодавством інститути угод (глава 35 КПК). Крім того, пронизуючи все кримінальне провадження, ця проблема обумовлює іншу, більш важливу дилему: співвідношення приватних і публічних начал (інтересів учасників процесу щодо захисту своїх прав з однієї сторони та держави, суспільства щодо боротьби зі злочинністю з іншої).

Незважаючи на вказані вище протиріччя, в науковій і навчальній літературі й нині продовжує домінувати думка щодо необхідності розуміння з метою досягнення об'єктивної істини. Як пише А.М. Стуліков: «Мабуть, важко розлучатися з минулим. Звідси – цілий набір тих загроз, які зв'язані з відмовою від механічного використання філософської категорії «об'єктивна істина» в умовах змагального кримінального процесу» [11, с. 34]. На наш же погляд, необхідність перегляду існуючої методологічної бази, її доповнення новими ідеями назріла вже давно (досить повторювати, як папуги, завчені на студентській лаві фрази, які не відповідають ні чинному законодавству, ні реальному стану справ у практичній діяльності).

Однак потрібно зауважити, що ми не маємо наміру відкинути досягнення теорії об'єктивної істини, положення якої протягом десятиріч досить докладно досліджені науковцями і перевірені часом. Ми лише вважаємо, що в результаті еволюціонування кримінального судочинства ця теорія втратила монопольне методологічне начало в кримінальному процесуальному доказуванні. Адже змагальна форма кримінального судочинства багато в чому є несумісною з вимогами досягнення об'єктивної істини.

Для того, щоб висловити власне бачення вирішення цієї проблеми, доцільно було б розглянути інші теорії істини в кримінальному провадженні, які, можливо, не так чітко виражені в законодавстві та задекларовані й досліджені в науці, однак які, на нашу думку, можуть бути визначені як такі й положення яких можуть бути використані при формуванні авторської позиції щодо питання, яке аналізується (щодо мети кримінального процесуального доказування).

Формальна (процесуальна) теорія істини передбачає, що істиною є отримані знання, які відповідають не об'єктивній дійсності, а певним правилам, положенням, істинність яких не викликає сумнівів, презюмується. Такими правилами є приписи відповідних нормативних актів (у кримінальній процесуальній діяльності це в першу чергу кримінальний процесуальний та кримінальний закон). Можливість і необхідність виділення та аналізу формальної (процесуальної) теорії істини має надзвичайно велике значення, оскільки:

– по-перше, кримінально-процесуальна форма, формальні моменти, які повинні бути дотримані у кримінальному провадженні (наприклад, порядок розгляду справи в суді, подачі касаційної скарги тощо) і зокрема при здійсненні доказування (наприклад, при вирішенні питання щодо допустимості доказів, де першочергового значення набувають якраз питання форми, а не встановлення відповідності їх змісту дійсності) завжди були, є і повинні залишатись;

– по-друге, правова оцінка встановленої події співвідносить діяння не з об'єктивною дійсністю, а з нормою кримінального закону. Закон же виступає в ролі постулату, істинність якого презюмується. Отже, має місце відповідність одного поняття не об'єктивній дійсності, а іншому поняттю. Таким чином, правова кваліфікація вчиненого діяння несе чітко виражений формальний характер і відповідно до цієї теорії повинна включатися в зміст істини, яка досягається у кримінальному провадженні. Якщо така кваліфікація є неправильною, то істина не є встановленою.

Варто відзначити, що останнім часом і в чинному законодавстві, і в процесуальній науці все більше уваги приділяється регламентуванню та дослідженню положень, які цілком очевидно можуть вважатися змістом формальної (процесуальної) теорії істини або, іншими словами, показують формальну природу істини у кримінальному судочинстві. Це, зокрема, норми: частини 2 ст. 23 КПК (не можуть бути визнані доказами відомості, що містяться у показаннях, речах і документах, які не були предметом безпосереднього дослідження суду, крім випадків, передбачених цим Кодексом); статті 90 КПК (встановлює преюдиціальне значення певних рішень національного суду або міжнародної судової установи для суду, який вирішує питання про допустимість доказів) та ін. Що ж до наукових досліджень, то варто навести думку І. Тітка, який теж, виділяючи таку теорію істини, констатує, що ці протилежні за своєю сутністю підходи (теорії об'єктивної та формальної істини –

уточнення В.В.) доволі часто знаходять органічне поєднання в межах законодавства однієї держави, забезпечуючи його максимальну ефективність у досягненні поставлених завдань [12, с. 144–154].

Конвенційна теорія істини. Прихильники цієї теорії [13, с. 8–9; 14, с. 121–123] вважають істиною положення, яке визнається таким за погодженням (конвенцією) сторін і знайшло своє закріплення в кінцевому підсумковому рішенні, яким закінчується кримінальне провадження. Судження, відповідно до цієї теорії, є істинним (не істинним) не тому, що воно відповідає (не відповідає) дійсності, а лише тому, що суб'єкти домовились вважати його істинним. І тут ми не можемо погодитись з І. Тітком, що такі домовленості сторін є складовими формальної істини. З цієї простої причини, що порядок їх досягнення (а інколи й докладний їх зміст) не регламентується й не може регламентуватися законом. Тому вважаємо, що цілком можна підтримати вказаних вище авторів щодо доцільності та необхідності визначення самостійної, відмінної від названих вище теорій – теорії конвенційної істини.

Прикладами реалізації цієї теорії у вітчизняному кримінальному процесі є: кримінальне провадження на підставі угод (глава 35 КПК); звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням обвинуваченого з потерпілим (ст. ст. 285–289 КПК, ст. 46 КК). Незважаючи на недосягнення об'єктивної істини, правові наслідки таких рішень не викликають сумнівів. В їх основі лежить добровільно укладена між сторонами обвинувачення і захисту домовленість, яка є прийнятною для них обох і якою вирішується кримінально-правовий спір. Підсумком є винесення правосудного рішення в умовах економії сторонами засобів, часу, коштів.

Всі три вказані вище теорії істини в кримінальному процесі мають право на існування. Однак слід зауважити, що жодна з них самостійно не може охопити всю кримінальну процесуальну діяльність. Всі вони (і встановлення фактичних обставин у відповідності з дійсністю, і відповідність нормативним приписам, і договірні начала) у тій чи іншій мірі задіяні в кримінальному провадженні. Тому, вважаємо, правильним буде розглядати положення представлених вище теорій істини в кримінальному процесі складовими компонентами єдиного поняття «істина». У такому разі істина за рахунок компонентів, які входять до її змісту, поєднуватиме в собі властивості реальності (здатність в ході пізнання фактичних обставин відображати об'єкти пізнання в точній відповідності з дійсністю), процесу-

альності (здатність суб'єкта пізнання повноцінно відобразити результати пізнання в передбаченій законом процесуальній формі та встановити їх відповідність нормативним приписам) та конвенційності пізнання (здатність вирішувати кримінально-правовий спір шляхом домовленостей).

Обсяги поєднання вказаних компонентів істини можуть бути різноманітними залежно від типу кримінального процесу, форми та етапу кримінальної процесуальної діяльності. Вони можуть знаходити свій прояв у тій чи іншій мірі як в окремих процесуальних діях, так і бути присутніми протягом всього перебігу кримінального провадження.

Раніше дослідники сутності істини доходили думки, що істина пізнається, встановлюється у процесі провадження у справі [8, с. 116–117; 15, с. 60–69]. Однак, виходячи з нашого розуміння змісту істини в кримінальному процесі як поєднання компонентів різних теорій (окремі з яких не просто пізнаються, а досягаються), а також покладеного на державу обов'язку дати правову оцінку події, яка мала місце, та вирішити кримінально-правовий спір щодо цієї події, вважаємо, що слід говорити не про пізнання істини, а про її формування. Дійсно, під час кримінального провадження істина є результатом проведення не якоїсь дослідницької роботи (таким чином пізнається наукова істина), а діяльності суду та учасників кримінального судочинства, які знаходяться на різних процесуальних сторонах з протилежними функціями, правовими позиціями, мотивами та цілями в порядку, чітко регламентованому законом і з використанням передбачених та не заборонених законом правових засобів. Процес формування істини здійснюється на кожному етапі кримінального процесу, починаючи з досудового провадження і закінчується в судовому розгляді.

Підводячи підсумок розгляду цього питання і не претендуючи на виключну правильність позиції, вважаємо, що можна дати наступне визначення поняття істини у кримінальному судочинстві. **Істина** – це сформоване під час кримінального провадження у передбаченому законом порядку достовірне знання про обставини, які підлягають доказуванню, що відображає вказані обставини в свідомості людей у точній відповідності з дійсністю та/або знання, яке

визнано таким за погодженням (конвенцією) сторін.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Словник української мови : у 11 т. – К. : Наук. думка, 1973. – Т. 4 (І–М). – 840 с.
2. Вапнярчук В. В. Історичний розвиток вчень про істину в філософії / В. В. Вапнярчук // Актуальні проблеми права : теорія і практика : зб. наук. праць № 22. – Луганськ : Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля, 2011. – С. 185–192.
3. Владимиров Л. Е. Суд присяжных. Условия действия института присяжных и метод разработки доказательств / Л. Е. Владимиров. – Харьков, 1873. – 267 с.
4. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса / М. С. Строгович. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 703 с.
5. Строгович М. С. Материальная истина и судебные доказательства в советском уголовном процессе / М. С. Строгович. – М. : Изд-во АН СССР, 1955. – 384 с.
6. Ривлин А. М. Понятие материальной истины в советском уголовном процессе / А. М. Ривлин // Соц. законность. – 1951. – № 11. – С. 45–49.
7. Теория доказательств в советском уголовном процессе / Отв. ред. Н. В. Жогин. – изд. 2-е испр. и доп. – М. : Юрид. лит., 1973. – 736 с.
8. Францифоров Ю. В. Противоречия уголовного процесса / Ю. В. Францифоров. – М. : Приор-издат, 2006. – 176 с.
9. Подольный Н. Фантомы уголовного судопроизводства / Н. Подольный // Рос. юстиция. – 2004. – № 4. – С. 49–50.
10. Лупинская П. А. Решения в уголовном судопроизводстве : теория, законодательство и практика / П. А. Лупинская. – М. : Юрист, 2006. – 174 с.
11. Стуликов А. Н. Уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты представления доказательств: дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / А. Н. Стуликов. – Н. Новгород, 2002. – 209 с.
12. Тітко І. Єдність правової природи інституту угод у приватній та публічній підсистемах права України / І. Тітко // Вісник Національної академії правових наук : зб. наук. пр. / редкол. : В.Я. Тацій та ін. – Х. : Право, 2014. – № 3(78). – С. 144–154.
13. Орлов Ю. К. Основы теории доказательств в уголовном процессе : науч.-практ. пособие / Ю. К. Орлов. – М. : Приор, 2000. – 140 с.
14. Карякин Е. А. Формирование истинности приговора в состязательном судебном производстве : вопросы теории и практики / Е. А. Карякин ; под науч. ред. А. П. Гуськовой. – М. : Изд-во «Юрлитинформ», 2007. – 224 с.
15. Горский Г. Ф. Проблемы доказательств в советском уголовном процессе / Г. Ф. Горский, Л. Д. Кокорев, П. С. Элькинд. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1978. – 303 с.